

Xədicə HEYDƏROVA*

CƏMALƏDDİN İBN MÜHƏNNANIN “KİTABU HİLYƏTÜL-İNSAN VƏ HƏLBƏTÜL-LİSAN” LÜĞƏTİNİN ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə dilçiliyimiz üçün çox qiymətli bir əsər olan “Kitabu hilyətül-insan və həlbətül-lisan” lüğətinin müəllifi ilə bağlı araşdırmalara nəzər yetirilir və nüsxələri arasında müqayisələr aparılır. Ərəb leksikoqrafiyasının dərslük tipli lüğətləri üslubunda yazılmış İbn Mühənnə lüğəti (qısa adı bu şəkildədir) XIII əsrin sonlarına aid edilir. Əsər ərəb dilində yazılmışdır və üç dilə (fars,türkə və monqol) həsr olunmuşdur.

Məqalə şərti olaraq dörd qismə bölünmüşdür. Giriş hissəsində İbn Mühənnə lüğətinin müəllifinin şəxsiyyəti haqqında olan versiyalar nəzərdən keçirilir. Çünki dünya kitabxanalarında cəmi altı nüsxəsi olan bu əsərin beşində də (Avropa nüsxələrində) əsərin adı “Kitabi tərcümani farsî və türki və moğolî” (کتاب ترجمان فارسی و ترکی و مغولی) şəklində yazılmış və heç birində müəllifin adı göstərilməmişdir. Yalnız 1318-ci ildə İstanbul nüsxəsi tapıldıqdan sonra elm aləminə bu əsərin müəllifinin məhz İbn Mühənnə olduğu məlum olmuşdur. Məqalədə həm də o dövrdəki Azərbaycan türklərinin yaşadığı Marağa ərazisindəki ictimai-siyasi vəziyyət təhlil edilir. “Avropa nüsxələri” bölməsində göstərilir ki, əsərin üçü Oxforddakı “Bodleian Library”də, biri “Berlin Staatsbibliothek” (№ 60), biri də “Paris Bibliothèque Nationale” (Ancien Fonds Turc № 208 Gaulmin) kitabxanalarında qorunur. Nüsxələrin hamısı üzdən köçürülmədir və orijinal əsərlər deyil. Onlar tərkibinə görə bir-birindən fərqlənir. Katiblər tərəfindən köçürülərkən bəzi hissələr itisara salınmış, bəzilərinə müstəqil lüğət tərtibatı verilmiş, əlavələr edilmişdir və s. Beş Avropa nüsxəsi ümumi quruluş və tərkib baxımından İstanbul əlyazmasından fərqlənir. İstanbul Arxeologiya Muzeyi Kitabxanasında (keçmiş adı: “Müze-i Humâyûn”) № 1202 şrifti ilə qeydiyyatda olan sonuncu əlyazma haqqında geniş araşdırma məqalənin “İstanbul nüsxəsi” bölməsində əks olunmuşdur.

Açar sözlər: “Kitabu hilyətül-insan və həlbətül-lisan” lüğəti, İbn Mühənnə lüğəti, Avropa nüsxələri, İstanbul nüsxəsi.

Qədim Azərbaycan dilinin elmi şəkildə qrammatik təhlilini, Türkünstan türkcəsi ilə müqayisəli semantika və fonetikasını, lüğət qismində tematik prinsipli leksikasını əks etdirən və bu xüsusiyyətlərinə görə dilçiliyimiz üçün çox qiymətli bir əsər olan “Kitabu hilyətül-insan və həlbətül-lisan” lüğətinin uzun müddət

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Dil tarixi şöbəsinin müdiri, *f.ü.f.d.* Email: heyderova73@mail.ru

müəllifi bilinməmişdir. Dünya kitabxanalarında cəmi altı nüsxəsi olan bu əsərin beşində (Avropa nüsxələrində) adı “Kitabi tərcümani farsı və türki və moğoli” (کتاب (ترجمان فارسی و ترکی و مغولی) şəklində yazılmış və heç birində müəllifin adı göstərilməmişdir. Yalnız 1318-ci ildə İstanbul nüsxəsi tapıldıqdan sonra elm aləminə bu əsərin müəllifinin məhz İbn Mühənnə olduğu məlum olmuşdur. Lüğət XIII əsrin sonlarına aid edilir. Əsərin müəllifinin adı İstanbul nüsxəsi üzərində “Əs-seyyid Cəmaləddin İbn Mühənnə” (السید جمال الدین ابن مهنا) şəklində yazılsa da, tam adı və nəşə silsiləsi (ailə şəcərəsi) qeyd edilmədiyinə görə, haqqında apardığımız tədqiqatda 2 ziddiyyətli məlumatla qarşılaşdıq.

Birinci informasiyanı Kilisli Müəllim Rüşət əldə etmişdir. İbn Mühənnənin nəşəbini müəyyənləşdirə bilməyən Rüşət Kilisli tanınmış alim Əli Əmiri Əfəndi ilə öz fikirlərini bölüşərkən o, lüğətin müəllifinin “Ümdətu-t-Talib fi ənsabi Əli Əbu Talib” əsərini yazmış İbn Mühənnə olduğunu söyləmişdir. Kilisli Rüşət adıçəkilən kitabın 1318-ci ildə Bombeydə basılmış ikinci nəşrini tapıb araşdırmış, 108-ci səhifədə müəllifin uzun adının və nəşə silsiləsinin Cəmaləddin Əhməd ibn Əli ibn əl-Hüseyn ibn Əli İbn Mühənnə İbn İnebə əl-Əsgər olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Buradan və ondan bəhs edən digər bioqrafik əsərlərdən anlaşıldığına görə, müəllif “İbn Mühənnə”dan çox “İbn İnebə” adı ilə də şöhrət qazanmışdır. 748/1347-ci ildə İraqda doğulduğu və 828/1424-cü ildə Kirmanda vəfat etdiyi ehtimal edilir. Onun əslən Məhəmməd peyğəmbərin nəslindən, yəni seyidlərdən olduğu, Hicazdan İraqa köçdüyü məlum olmuşdur. İbn Mühənnə yuxarıda qeyd edilən nəşə kitabı və “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” adlı lüğətindən başqa, “Bəhrü-l-Ənsab” adlı əsəri də qələmə almışdır [Tülücü: 155-156].

Digər bir informasiya isə müasiri və bilavasitə tələbəsi olmuş, İbn Mühənnənin əlyazmalarını köçürmüş iraqılı tarixçi və katib İbn əl-Fuvatinin (ö. 723/1323) verdiyi az bir məlumatdan ibarətdir [İbnü'l-Fuvatî, 1963: 155-156]. Bu informasiyaya görə, lüğətinin tam adı belədir: Əbu əl-Fəzl Cəmaləddin Əhməd Məhəmməd Həsən əl-Hilli (ö. 682/1283). Milliyyətə ərəb olan İbn Mühənnə iraqılı dil alimi və tarixçisi kimi tanınır. “Nisbəsindən¹ Bağdad və Kufə arasındakı Hillə şəhərində doğulub böyüdüğü anlaşılan alimin ailəsi və təhsili haqqında mənbələrdə bir məlumat yoxdur. İbn Mühənnə Abbasilər dövlətinin monqollar tərəfindən məğlubiyyətinin şahidi olmuşdur (1258). Bağdadda və Elxanilər dövlətinin** paytaxtı Marağadakı “Dar əl-elm və əl-hikmə və ər-rasad”da (Elm, hikmət və rəsədxana evi) rəsmi vəzifəni icra etmişdir [8]. Zəhəbi İbn əl-Fuvatiyə əsaslanaraq Mühənnənin hicri tarixlə 682-ci ilin səfər ayında (1283-cü ilin may ayında) Bağdadda vəfat etdiyini qeyd edir.

¹ Ərəblərdə şəxsin hansı məmləkətə aid olduğunu bildirən və harda doğulduğunu göstərən adından sonrakı əlavə ləqəb.

** Elxanilər dövləti və ya Hülakilər dövləti – 1258-ci ildə Çingiz xanın nəvəsi Hülaki xan (1258-1265) tərəfindən yaradılmış dövlət. Elxanilər dövlətinin ərəziləri Fars körfəzindən Dərbəndə və Ceyhun çayından Misirə qədər uzanırdı. Ölkənin ən başlıca və mühüm məmləkəti Azərbaycan idi. Məhz burada dövlətin paytaxtları, əvvəlcə Marağa, daha sonra isə Təbriz yerləşirdi.

Birinci məlumat XIV-XV əsrləri əhatə edirsə, ikincinin tarixi İbn Mühənnə lüğətinin dərin tədqiqatını aparmış P.Melioranskinin elmi nəticələri ilə üst-üstə düşür, yəni XIII əsrin sonları, XIV əsrin əvvəlləri. P.Melioranski Avropa nüsxələrinə müəllifin adının qeyd olunmadığı və İbn Mühənnənin şəxsiyyəti haqqında heç bir məlumatı olmadığı halda, çox düzgün təhlil aparıb, “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” (İnsanın bəzəyi və dilin sahəsi) əsərinin Hülakülər dövründə İran regionunun şimal-qərbində*² XIV əsrdən gec olmayaraq XIII əsrin ikinci yarısında yazıldığı ehtimalını irəli sürmüşdür [Мелиоранский: 1900, XVI]. Lüğətin nəticə hissəsində erməni, gürcü və yunan dillərinin adlarının çəkilməsi əsərin indiki İranın Hülakülər dövründəki şimal-qərb zonasında yazıldığına işarədir. Amma lüğətdə nə erməni, nə də gürcü dilində bir kəlmə sözə rast gəlinmir, yunan dilində isə iki söz vardır [Мелиоранский, 1900: XVI]. Melioranski öz tədqiqat əsərində lüğətin türkcə hissəsinin qədim Azərbaycan türkcəsi olduğunu sübuta yetirir və bildirir ki, əsərdə Türkünstan türkcəsi ilə “bizim məmləkətin türkcəsi” dəfələrlə qarşılaşdırılsa da, lüğətdə təqdim edilən sözlər əsasən Azərbaycan türkcəsindədir [Мелиоранский: 1900, s.XVII-XX]. Yeri gəlmişkən, Melioranski məmləkətimizin və dilimizin adını “Aderbeydjan”, “aderbeydjanskiy dialekt” (Адербейджанъ, азербейджанъский диалектъ) şəklində çəkir. Lüğətdə qarışıq türk dialektlərinin verilməsini dahi alim belə izah edir: “Monqol-türk qoşunlarının yürüşünə qədər türk tayfalarının cənub boylarından olan oğuz əsilli səlcuqlar İran ərazisinin bəzi yerlərində artıq məskən salmışdılar. Hülakü qoşunlarının tərkibində isə çox güman ki, şərqli türk elementləri (uyğurlar) mövcud olmuşdur [Мелиоранский: 1900, s.XX].

Yuxarıda göstərilən iki versiya – İbn Mühənnə lüğətinin XIII-XIV və ya XIV-XV əsrlərə aid edilməsi fərziyyələrində, fikrimizcə, sonuncu doğru deyildir. Çünki XIV əsrin sonları və XV əsrin əvvəllərində yaşamış Nəsiminin dilində Türkünstan türkcəsi elementlərini ilə uyğunluq təşkil edən qırpaq elementlərinə geniş şəkildə rast gəlmək mümkündür. İbn Mühənnə lüğətində göstərilən qrammatik xüsusiyyətlər əsərin əslinin çox qədim olduğunu göstərir.** İbn Mühənnə öz lüğətində dəfələrlə Türkünstan, türkmən dillərini, erməni, gürcü, hətta yunanları xatırladığı halda, “qırpaq” [Мелиоранский, 1900: s.XVIII] sözünün heç adını da çəkməməsi təəccüb doğurur. Amma bununla belə, lüğətdə qırpaqca leksik vahidlər çoxluq təşkil edir.

Əsərin Marağada qələmə alındığı təxmin edilir. Elxanilər dövlətinin rəsmi dili türk dili olmuşdur, lakin bununla yanaşı elm, mədəniyyət, idarəçilik, ticarət və ictimai həyatda ərəb, fars və monqol dillərinin də istifadə edildiyini qeyd edən İbn Mühənnə kitabını ərəblər üçün dərs vəsaiti olaraq tərtib etmişdir. Əsər klassik ərəb dilində (Qurana əsaslanan ərəb dili) yazılmamışdır. Belə ki, burada işlənən ibarələr,

* İndiki İran İslam Respublikasının Şərqi Azərbaycan ostanı ərazisi.

** Bu barədə az sonra “İstanbul nüsxəsi” bölümündə danışılacaqdır.

terminlər, söz birləşmələri müasir ərəblər üçün belə anlaşılmazdır. Biz tədqiqatımızı apararkən İstanbul nüsxəsinin basma nəşrinə [السيد جمال الدين ابن مهنا, 1934], Melioranskinin tərcüməsinə [Мелиоранский, 1900] və Bəkir Çobanzadənin tədqiqatına [Çobanzadə, 2007] əsaslanmışdır.

Lügət müqəddimə və üç qisimdən ibarətdir: fars, türk və monqol. Onun müqəddiməsi və bütün qisimlərdə tərcümələr, qrammatik izahlar ərəb dilindədir. İbn Mühənnə lüğəti quruluşca tematik prinsipdədir və hər qisim bəblərə, fəsilərə bölünmüşdür. Əsərin birinci sırada gələn fars dilinə ayrılan qismi ümumi dilçilik məlumatları, giriş və iyirmi səkkiz bölümdən ibarətdir. Birinci bölümdə Allahın otuz üç adı və on üç terminin fars dilində qarşılığı göstərilmişdir. İkinci bölümdə feilin təsriflənən formaları verilmiş, digər bölümlərdə isə müxtəlif sahələrdəki 1291 ərəbcə sözün fars dilində tərcüməsi qeyd edilmişdir. Lüğətin ikinci qismi olan “Türk dili bölümü” haqqında geniş məlumat aşağıda əks olunmuşdur. Əsərin üçüncü sırada gələn monqolca qisimində isə feil və əvəzlilik bəzində bəzi qısa məlumatlardan əlavə, dillə bağlı hər hansı bir açıqlama verilməmiş, sadəcə müxtəlif qruplara aid isim, feil və ədatlar iyirmi beş bölüm halında sıralanmışdır. İstanbul nüsxəsinin monqol dili bölümünü işləmiş Nicholas Poppenin tərtibatında bu qisimdə 928 monqol sözü yer almışdır.

Türk dilini əks etdirən ilk əsərlərdən biri olan İbn Mühənnə lüğətinin altı nüsxəsi məlumdur. Bunlardan biri İstanbul Arxeoloji Muzeyi Kitabxanasında (keçmiş adı: “Müze-i Humâyûn”) № 1202 şrifti ilə qeydiyyatdadır. Üçü Oksforddakı “Bodleian Library”də, biri “Berlin Staatsbibliothek” (№ 60), biri də “Paris Bibliothèque Nationale” (Ancien Fonds Turc № 208 Gaulmin) kitabxanalarında qorunur. Nüsxələrin hamısı üzdən köçürülmədir və orijinal əsərlər deyil. Onlar tərkibinə görə birbirindən fərqlənir. Katiblər tərəfindən köçürülərkən bəzi hissələr ixtisara salınmış, bəzilərinə müstəqil lüğət tərtibatı verilmiş, əlavələr edilmişdir və s. Beş Avropa nüsxəsi ümumi quruluş və tərkib baxımından İstanbul əlyazmasından fərqlənir. Bu səbəbdən onları müvafiq bölgü ilə ayrı-ayrı araşdırmaq qərarına gəldik.

AVROPA NÜSXƏLƏRİ

Avropa nüsxələrinin beşində də adı “Kitabi tərcümani farsı və türki və moğoli” (کتاب ترجمان فارسی و ترکی و مغولی) şəklində yazılmışdır və heç birində müəllifin adı göstərilmir. Bu əlyazmalara ilk diqqət yetirən professor baron V.R.Rozen olmuşdur. O, 1875-ci ildə Oksfordun Bodleian kitabxanasındakı Thurston 14 nüsxəsinin türkcə olan qismini Laud B 28 (hazırda Laud Or. 43) və Marsh 238 nüsxələrindəkilərlə qarşılaşdırma aparmış, 1890-cı ildə isə “Türk və monqol dillərinin ərəb dilində yazılmış qədim qrammatikaları haqqında” (О древнейших грамматиках турецкого и монгольского языков, написанных на арабском языке) materialını dərc etdirmişdir. Sonradan o, əlində olanları rus şərqşünas-türkoloqu Platon Mixayloviç Melioranskiyə təqdim etmişdir. Melioranski isə yuxarıda göstərilən üç nüsxədən əlavə Berlin və Paris nüsxələrini də tədqiqata cəlb etmişdir. Bu nüsxələrdə lüğətinin adı bəlli olmadığına görə, o, tədqiqat əsərini 1900-cü ildə “Bir ərəb filolo-

qu türk dili haqqında” başlığı altında nəşr etdirmişdir. 1901-ci ildə Melioranski eyni adlı doktorluq dissertasiyasını yazaraq müdafiə etmişdir. Əsərin monqol dili hissəsini isə 1904-cü ildə nəşrə vermişdir.

Oksford Universitetinin Bodleyn Kitabxanasında (Bodleian Library) olan əlyazmalar bunlardır:

- Thurston 14
- Laud Or. 43 (əvvəlki şrifti – Laud B 28)
- Marsh 238 [6]

MS. Thurston 14 nüsxəsi XIV və ya XV əsrlərə aid edilir. 96 vərəqdən ibarətdir. Adı belə verilir: “Kitabi tərcümani farsî və türki və moğoli” (کتاب ترجمان فارسی و ترکی و مغولی). Bodleyn Kitabxanasına necə daxil olduğu məlum deyil. P.Melioranski yazır: “Əlyazmalar arasında ən tam versiyalı olanı Thurston 14 nüsxəsidir. Bu əlyazma görüntü və xəttatlıq baxımından çox qədim təsir bağışlayır” [Мелиоранский, 1900: s. XII-XIII]. O səbəbdən Melioranski sonuncu nüsxənin bir səhifəsinin şəklini çəkib bir çox alimlərə göstərmiş və müəyyən bir fikir ayrılığı olsa da, onun XIV əsrin birinci yarısına aid olduğu qənaətinə gəlmişdir.

MS. Laud Or. 43 nüsxəsinin köçürülmə tarixi XVI əsrə aid edilir, 49 vərəqdən ibarətdir. Adı belə verilir: “Kitabi tərcümani farsî və türki və moğoli” (کتاب ترجمان فارسی و ترکی و مغولی). Arxiyepiskop Vilyam Laudun tərəfindən hədiyyə edilmiş bu nüsxə Bodleyn Kitabxanasına 1638-ci ildə daxil olmuşdur. Bu əlyazmada monqol dili hissəsi yoxdur, kiçik həcmli olub vərəqlərin kənar haşiyələrində katibin özünə məxsus qeydləri, əlavələri vardır. Yazılar nəsx xətti ilə qələmə alınmışdır.

MS. Marsh 238 nüsxəsinin köçürülmə tarixi 1657-ci ilə aiddir. 97 vərəqdən ibarətdir. Adı belə verilir: “Kitabi tərcümani farsî və türki və moğoli” (کتاب ترجمان فارسی و ترکی و مغولی). Melioranski fikrincə, bu əlyazma *MS. Thurston 14* nüsxəsindən bir avropalı tərəfindən köçürülmüşdür və üç hissənin üçü də tam şəkildədir [Мелиоранский, 1900: s. XIII]. *MS. Marsh 238* nüsxəsi Bodleyn Kitabxanasına 1714-cü ildə arxiyepiskop Nartsis Marşın vəsiyyəti ilə ölümündən sonra şəxsi kitabxanasından daxil olmuşdur.

Ancien Fonds Turc № 208 Gaulmin nüsxəsi Fransanın Paris milli Kitabxanasında (Paris Bibliothèque Nationale) saxlanır. “Uzunluğu 16,4 sm, eni 10,1 sm olan 60 vərəqdən ibarətdir. Nəsx xətti ilə qələmə alınmışdır, amma üzərində yazılma tarixi barədə məlumat yoxdur. Əlyazmanı görünüşündən hicri tarixin IX əsrinə aid etmək olar. Bu lüğətin başlığı yoxdur və natamamdır. Kitab belə başlayır: القسم الثاني من الكتاب في اللغة التركية والمسطور الخ. (Türk dili kitabından ikinci hissə və digər yazılar). Beləliklə burada “ön söz” və fars dili qismi yoxdur” [Мелиоранский, 1900: s. XIII-XVI]. Türk dili hissəsi, demək olar ki, tam şəkildədir. Yalnız sonuna yaxın hissələri yarımçıqdır və nəticəsi yoxdur. *MS. Laud Or. 43* nüsxəsində olduğu kimi, burada da orijinalda olmayan əlavələr vardır və ikisi də müstəqil lüğət şəklindədir.

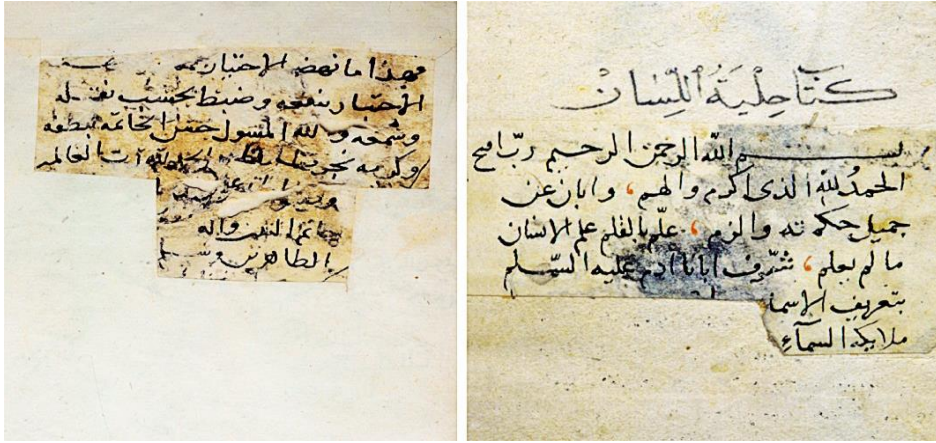
“*Berlin Staatsbibliothek*” (№ 60). Burada yalnız monqol və türk dili hissələri var. Monqol dili türk dilindən əvvələ keçirilmişdir. *MS. Thurston 14* nüsxəsindən fərqli yerləri çox azdır [Мелиоранский: 1900, s. XIII].

Beş lüğətin beşində də eyni səhvləri müşahidə edən Melioranski bu qərara gəlmişdir ki, onlar eyni bir nüsxədən – artıq xarab edilmiş arxetipdən köçürülmüşdür. Ona görə də nüsxələri qarşılaşdıraraq vahid tam versiyasını yaratmaq orijinal nüsxənin deyil, korlanmış arxetipin bərpası ilə nəticələnəcəkdir [Мелиоранский, 1900: s. XIV]. Melioranski bütün nüsxələrdə təkrarlanan aşağıdakı səhvləri göstərir:

- 1) وضع الحروف و الادوات باب و هي الخ bu sözlərdə mütləq səhv vardır, amma bütün əlyazmalarda hərfbəhərf təkrarı verilir;
- 2) Bütün nüsxələrdə متداخل əvəzinə مداخل verilir;
- 3) Bütün nüsxələrdə مثقاة əvəzinə مثقلة verilir;
- 4) Bütün nüsxələrdə نون sözü işlənməli olduğu yerdə işlənmir;
- 5) Bütün nüsxələrdə و انما ابدلت الدال تاء لتقارب əvəzinə و انما ابدلت الدال تاء لتقارب verilir;
- 6) Bütün nüsxələrdə الكاف əvəzinə mənası olmayan الكلى verilir;
- 7) Bütün nüsxələrdə الضمة əvəzinə الفتحة verilir;
- 8) Bütün nüsxələrdə mümkün olmayan başlıq verilir: الثانية الافعال
- 9) Bütün nüsxələrdə الدال əvəzinə اللام verilir və s. [Мелиоранский, 1900: s. XVI].

İSTANBUL NÜSXƏSİ

Bu əlyazma İstanbulda Arxeoloji Muzey Kitabxanasında (Arxeoloji Muzesi Kütüphanesi, nr. 1202) qorunur və köçürülmə tarixi XVI əsrə aid edilir. 20-ci əsrin əvvəllərində tapılan bu nüsxədən nəhayət ki, “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” lüğətinin müəllifinin adı elm aləminə məlum olmuşdur. Kilisli Müəllim Rüşət İstanbul nüsxəsini 1922-ci (h. 1340) ildə çapa vermişdir. 1934-cü ildə Abdullah Battal Taymas tərəfindən həmin əlyazmanın türk dili bölümündə işlənən bütün türk sözlərinin lüğəti indeksi ilə tərtib edilmişdir: *İbnü-Mühennâ Lûgati, İstanbul, 1934.*

Şəkil 1. Cəmaləddin İbn Mühənnanın “Kitabu hilyätül-insan və həlbätül-lisan” lüğətinin İstanbul nüsxəsinin ilk və son səhifələri (№ 1202).

Azərbaycanda 1936-cı ildə Bəkir Çobanzadə “İbn Mühənnə və onun lüğəti” adlı tədqiqat əsərini yazmış* və sonuna ərəb dilindən tərcümə edərək hazırladığı “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” lüğətinin 74 səhifəlik türk dili qismini əlavə etmişdir. Lakin makina çapında ərəb əlifbası ilə olan yazılar üçün saxlanan boş yerləri doldurmağa və bəlkə də daha geniş tədqiqat aparmağa imkan tapmamışdır: Çobanzadənin tədqiqatında İbn Mühənnanın qrammatik və fonetik şərhlərinin hər birinə münasibətini görmək mümkün deyildir. Çünki təəssüflər olsun ki, 1937-ci ilin repressiya kabusu bu genişsahəli biliklərə malik yaradıcı alimi öz qurbanları sırasına almışdır. Adıçəkilən tədqiqatın makina çapı və əlyazması hazırda Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində 171 nömrəli fondnda saxlanır. 2007-ci ildə çap olunan Bəkir Çobanzadənin 5 cildlik “Seçilmiş əsərləri”nin II cildində “İbn Mühənnə və onun lüğəti” adlı tədqiqatı öz əksini tapmışdırsa da, lakin lüğətin tərcüməsi natamam olduğuna görə buraya daxil edilməmişdir [Çobanzadə, 2007].

2008-ci ildə Tofiq Hacıyev P.M.Melioranskinin “Араб филолог о турецком языке” tədqiqatı və Abdulla Battalın “İbnü-Mühənnâ Lügati” əsərinin müqayisəli təhlili əsasında “Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyätü-l-insan və həlbətü-l-lisan” adlı kitabını nəşr etdirmişdir.

Sergey Malov Rüfət Kilislinin sözlərini təsdiqləyərək yeni tapılmış İstanbul nüsxəsini Avropa nüsxələrindən daha dolğun və leksik baxımdan daha yaxşı hesab edir. Amma Avropa nüsxələrində olduğu kimi burda da səhvlər olduğunu bildirsə

* B.Çobanzadə bu əsərində P.M.Melioranskinin “Араб филолог о турецком языке” tədqiqatına və Rıfət Kilislinin İstanbul nüsxəsi nəşrinə istinad etmişdir.

də, açıqlamasını vermir.* Rūfət Kilisli İbn Mühənnə lüğətinin basma nəşrinin ön sözündə İstanbul əlyazması ilə Avropa nüsxələrinin arasında olan fərqi aşağıdakı şəkildə təhlil edir:

- 1) Bizim nüsxədə təqribən 10 faiz artıq söz var;
- 2) Bizim nüsxədə hərəkə və hərf işarələri vardır;
- 3) Bizim nüsxədə müəllifin adı Cəmaləddin İbn əl-Mühənnə göstərilmişdir, basmada isə yox. Əsərin adı “Hülyət əl-insan hülbət əl-lisan” yazılmışdır, basmada isə “Tərcüman”.**

Beləliklə, Melioranskinin tədqiqatı ilə İstanbul nüsxəsinin müqayisəsi göstərir ki, Avropa nüsxələrində sözlərin yerləri katiblər tərəfindən səhv köçürülmüşdür. İstanbul nüsxəsində isə misalların yerləri doğru şəkildədir. Burada səslərin fonetik xüsusiyyətlərinin şərhini vermək üçün tətbiq edilən transkripsiya xarakterli diakritik işarələr diqqəti cəlb edir. Bu işarələr lüğət hissəsində deyil, yalnız fonetik şərh bölümündə yer almışdır. Tədqiqatçılar yekdilliklə İstanbul nüsxəsini ən qədim və ən mükəmməl hesab edirlər. Amma bununla belə, o yenə də orijinal deyildir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Bəkir Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 368 səh.
2. Малов С. Ибн-Муханна о турецком языке. Записки Коллегии Востоковедов, III. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1928. с. 221-248.
3. Мелиоранский П.М. Араб филолог о турецком языке. Санкт-Петербург, 1900. 217 səh.
4. Tülücü, Süleyman. İbn Mühənnə Sözlüğü ve Bu Sözlükte "Kadın" ve "Kadın Akralık Adları" İçin Kullanılan Sözlər. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33346>
5. Telhîşu Mecma‘i‘l-âdâb, IV/1, 256 say.
6. https://www.fihrist.org.uk/catalog/work_3141
7. السيد جمال الدين ابن مهنا. كتاب حلية الانسان و حلية اللسان. Kilisli nəşri .1934, 241 səh. Türk dili qismi: səh. 71-191.
8. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-muhenna>

РУКОПИСИ СЛОВАРЬЯ

«КИТАБУ ХИЛЯТУЛ-ИНСАН ВА ХАЛБАТУЛ-ЛИСАН»

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются исследования о личности автора словаря «Китабу хиятул-инсан ва хал-батул-лисан», являющегося весьма ценным трудом для нашего языкознания, и проводятся сравнения экземпляров. Словарь Ибн Муханны (краткое название словаря), написанный в стиле учебни-

* Вах: Малов С. Ибн-Муханна о турецком языке. Записки Коллегии Востоковедов, III. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1928. с. 221-248, s.15.

** السيد جمال الدين ابن مهنا. كتاب حلية الانسان و حلية اللسان. Kilisli nəşri, 1934, s. ج .

ков арабской лексикографии, относится к концу XIII века. Произведение написано на арабском языке и посвящено трем языкам (персидскому, турецкому и монгольскому).

Статья условно разделена на четыре части. Во вступительной части рассматриваются версии о личности автора словаря Ибн Муханны. Поскольку в мировых библиотеках имеется всего шесть экземпляров этого произведения, то в пяти из них (европейских экземплярах) название произведения написано в виде «Китаби тарджумани фарси ва турки ва моголи», и ни в одном из них не упоминается имя автора. Лишь после того, как в 1318 году была найдена стамбульская копия, научному миру стало известно, что автором этого труда является Ибн Муханна. В статье также анализируется общественно-политическая ситуация в Мараге, где в то время проживали азербайджанские тюрки. В разделе «Европейские источники» указано, что три произведения хранятся в «Бодлианской библиотеке» в Оксфорде, один — в «Берлинской государственной библиотеке» (№ 60) и один — в «Парижской национальной библиотеке» (Ancien Fonds Turc № 208 Гаульмин). Все копии являются репродукциями и не являются оригинальными произведениями. Они отличаются друг от друга по составу. При переписывании переписчиками некоторые части сокращались, некоторым придавался самостоятельный словарь, делались дополнения и т.д. Пять европейских копий отличаются от стамбульской рукописи общей структурой и содержанием. Подробное исследование последней рукописи, зарегистрированной в библиотеке Стамбульского археологического музея (прежнее название: «Müze-i Humâûin») с номером шрифта 1202, отражено в разделе «Стамбульская копия» статьи.

Ключевые слова: *словарь «Китабу хильятуль-инсан ва халбатул-лисан», словарь Ибн Муханны, европейские копии, стамбульский экземпляр.*

MANUSCRIPTS OF THE DICTIONARY “KITABU HILYATUL-INSAN VA HALBATUL-LISAN” SUMMARY

The article discusses research on the personality of the author of the dictionary “Kitabu hilatul-insan wa hal-batul-lisan”, which is a very valuable work for our linguistics, and compares copies. Ibn Muhanna's Dictionary (the short name of the dictionary), written in the style of Arabic lexicography textbooks, dates back to the end of the 13th century. The work is written in Arabic and is dedicated to three languages (Persian, Turkish and Mongolian).

The article is divided into four parts. The introductory part examines versions of the identity of the author of the dictionary Ibn Muhanna. Since there are only six copies of this work in the world's libraries, in five of them (European copies) the title of the work is written in the form “Kitabi Tarjumani Farsi wa Turki wa Mogholi”, and none of them mentions the name of the author. Only after the Istanbul

copy was found in 1318 did the scientific world know that the author of this work was Ibn Muhanna. The article also analyzes the socio-political situation in Maraga, where Azerbaijani Turks lived at that time. The European Sources section states that three works are held in the Bodleian Library, Oxford, one in the Berlin State Library (no. 60), and one in the Paris National Library (Ancien Fonds Turc no. 208 Gaulmin). All copies are reproductions and are not original works. They differ from each other in composition. When rewritten by scribes, some parts were abbreviated, some were given an independent dictionary, additions were made, etc. The five European copies differ from the Istanbul manuscript in their overall structure and content. A detailed study of the latest manuscript registered in the library of the Istanbul Archaeological Museum (former name: "Müze-i Humâyûn") with font number 1202 is reflected in the "Istanbul Copy" section of the article.

Key words: *dictionary "Kitabu hilatul-insan wa halbatul-lisan", dictionary of Ibn Muhanna, European copies, Istanbul copy.*